

Les relacions entre València i Barcelona

El redescobriment d'una agenda geopolítica

Josep Vicent Boira i Maiques

La Geopolítica no quería sobrestimar el papel del espacio sobre el del héroe [...] Es muy cierto que el espacio no crea por sí solo historia, pero no lo es menos que el hombre y la sociedad sin la tierra tampoco la crean.

JAUME VICENS VIVES, 1940

El 1977, al centre Georges Pompidou es va celebrar una gran exposició que repassava les relacions entre les ciutats de París i de Nova York. El 1978, li va tocar el torn a les connexions entre París i Berlín i, un any més tard, a l'eix París-Moscou. El 1998, va ser l'any d'analitzar els lligams (o no!) entre Barcelona i Madrid, amb una exposició que va romandre mesos oberta a la capital catalana, per a passar després a la madrilenya. Seria possible pensar per a aquesta primera dècada del segle XXI en una exposició a València i Barcelona sobre les relacions entre aquestes dues ciutats i els seus respectius territoris? Raons no en falten.

Tot i centrar-se en les respectives capitals, ningú no pot dubtar que aquelles exposicions repassaven també les realitats territorials dels països on s'inserien, França, Estats Units, Alemanya, l'URSS i, en el

nostre cas, Espanya i Catalunya. Potser una exposició sobre les relacions València-Barcelona, serviria per discutir públicament els festeigs del passat, el divorci del present i qui sap si una reconciliació pública i política futura. I és que d'aquella experiència madrilenyo-barcelonesa, podem aprendre algunes coses. Primera, que els ponts mai no es trenquen del tot, per molt que les condicions sociopolítiques siguin adverses. Segona, que els clixès són un element positiu perquè mostren la vitalitat de les relacions. L'existència d'imaginari col·lectius entre les ciutats demostraria la «inevitabilitat» dels contactes. Allà on no hi ha imaginari, no hi ha intensitat de relacions. Tercera, que els adjectius i els judicis emprats en el catàleg d'aquella exposició en judicar les relacions Madrid-Barcelona poden ser utilitzats en el nostre cas sense cap problema: «vides paral·leles, odis atàvics, ressentiments, tòpics, col·laboracions, esporàdiques llunes de mel, frases grandiloqüents, veritats a mitges, llocs comuns, reconciliacions es-

Josep Vicent Boira és professor de Geografia de la Universitat de València. És autor, entre altres, de *La ciutat de València y su imagen pública* (1992) i *El Grau de València: la construcció d'un espai urbà* (1995).

pectaculars...». Quart, que existeix una geometria de les relacions entre ciutats i territoris, que pot passar per la vertical (ço és, el domini d'una sobre altra) o per l'horitzontal, cosa que ja demanava Prat de la Riba per a aquelles dues capitals a l'hora de relacionar-se. Cinquè, que la resposta local davant l'estímul contrari ha engrandit aquelles dues ciutats. Josep Pla deia que seria curiós d'esbrinar la intervenció que en la transformació de Madrid ha tingut l'obsessió per Barcelona. I continua:

Aquest factor inconcret però real és aspecte interessantíssim i podria ajudar molt a fixar el procés polític i social contemporani d'aquest país [...] Sigui com sigui, Barcelona, per a Madrid, ha estat un estímul –i en aquest sentit li ha fet un gran bé–, ha estat una de les passions de Madrid. Passió, si voleu, pueril, però el fet d'ésser-ho no vol dir que no existeixi ni que no s'hagi manifestat amb una certa virtualitat.¹

En el cas valencià, les coses han estat sempre d'un to menor: l'anticatalanisme no ha donat ni per a això, ni per a, des de l'orgull, suposadament ferit, crear una València més gran i forta. Cal recordar ací les paraules de Joan Fuster quan recordava l'anècdota d'una resposta irada a la intervenció de Francesc Cambó a València, durant un míting. En començar a parlar en català, la reacció d'alguna persona del públic va ésser cridar «¡Viva Cervantes!» i això, assenyala Fuster, és ben simptomàtic, car «la interrupció [...] no es feia a base de dir «Visca Ausiàs March!», ni tan sols «Vixca Bernat i Baldoví!».² L'anticatalanisme ha estat, en general, castellanista.

Però també hi ha coses en la relació València-Barcelona que no foren recollit-

des en aquella mostra, perquè necessàriament no hi podien existir: la contigüitat dels seus territoris i la continuïtat dels factors culturals i àdhuc econòmics. Joan Fuster escrivia a Josep Pla el 1962 presagiant aquesta argumentació:

Personalment penso que l'acostament del País Valencià al Principat és un punt essencial per al futur dels valencians. Ho és, no cal dir-ho, des de l'angle cultural. Ho és també –i cada dia això es farà més evident– des de l'angle polític i econòmic. És una idea que cal difondre i defensar *oportune et importune*. De cara a la gent d'ací i de cara a la gent d'aquí.³

No és el moment de fer-se ressò dels arguments lligats al món cultural o lingüístic –evidents per a qui vulga veure'ls, d'altra part–, que uneixen València i Barcelona, el País Valencià i Catalunya. Incidirem en la tesi que fa dels fets geogràfics i econòmics la base d'una forma de relacionar-se més profunda. Si el primer en ferlos servir va ser Romà Perpinyà el 1932, l'últim a fer-ho amb una certa profunditat potser haja estat Rafael Ninoyles seixanta anys més tard, tot i que amb criteris diferents.

En aquest cas, voldria apuntar algunes coses que desenvoluparé en les planes següents. Primer, que en les anàlisis que relacionen València i Barcelona (i els seus respectius territoris), les argumentacions geoconòmiques han tingut un paper fonamental. Segon, que aquestes anàlisis tanquen els ulls a un fet important: els elements de competència econòmica que naixen de la similitud d'estructures entre les dues geoeconomies, competència derivada no sols dels processos de modernit-

zació comuns (industrialització, terciarització), sinó del fet d'haver de compartir una localització geogràfica determinada. Però cal anar més enllà d'aquesta constatació. Aquesta competència, factor a bastament negligit fins avui, pot estar precisament a la base d'una relació més ferma i sòlida per al futur. Tercer, i més important, podem dir que intuïcions, reflexions i lectures de la geopolítica clàssica, blasmada en els últims decennis i que reviu en cada conflicte mundial, ens poden proporcionar eines d'anàlisi per recentrar el debat de les relacions dels dos territoris de cara al futur. I en quart lloc, que justament per recórrer a aquesta ciència, hem de ser conscients que el segle XXI necessita pensar de forma distinta a com s'ha fet avui en organitzacions territorials polítiques, que en gran part es nodrien encara de la gran discussió diplomàtica, científica i àdhuc militar de l'Europa de Versalles, quan la Geopolítica va arribar al seu cim de popularitat.⁴

Fet i fet, si fem servir la definició de geopolítica que dona Vicens Vives, com la síntesi de les causes geogràfiques i historico-polítiques de la dinàmica espacial de les societats (Vicens Vives, 1940: 9), ens adonarem de la importància d'anàlisis d'aquest tipus. Però davant la constatació dramàtica que aquesta via ha estat poc explorada –si més no, d'una forma conscient–, gosaria a dir que l'agenda de les relacions entre els nostres dos països ha estat, és i serà una agenda eminentment geopolítica. No és aquest el lloc, ni tampoc és la meua pretensió fer una reflexió sobre la vigència de la geopolítica entre nosaltres. Per això, lluny dels manuals i les revistes més recents, procuraré fer servir alguns llibres clàssics que parlen del tema,

concretament dos de Jaume Vicens Vives.⁵ En aquest sentit, intente recollir explícitament el desafiament de Carles Carreras (1999: 31) quan ens demanava de tornar a llegir les obres de l'historiador català per bastir «una anàlisi geopolítica seriosa de les propostes i dels problemes entorn d'aquest àmbit dels països catalans». Inten-tem-ho, doncs.

SEMBLANCES I FRICCIONS ENTRE CATALUNYA I EL PAÍS VALENCIÀ

Han estat molts els que han fet servir argumentacions geoeconòmiques per constatar la relació –i la necessitat d'ella–, entre Catalunya i el País Valencià. Joan Fuster, el 1962, intuïa aquest fet, tot i que atorgava major importància a les relacions culturals i lingüístiques sobre les econòmiques. Tampoc no podia ser d'una altra forma. La idea, a bastament estesa als anys seixanta, que l'economia valenciana era netament agrària, quasi vocacionalment primària, enfront de la industrialització prototípica catalana feia que ambdues estructures no pogueren oferir punts de contacte a primera vista. Fet i fet, Emili Giralt, encara el 1968 –i novament el 1970, ara en valencià, en el seu capítol del clàssic *Estructura econòmica del País Valencià*–,⁷ no dubtava a assenyalar la profunda vocació agrària de l'economia –i de la societat!–, valenciana.⁸ No era Fuster, doncs, l'únic a parlar d'una València agrària, de *kulaks*. El malaguanyat Ernest Lluch vindria poc després a matisar aquesta concepció, però això és un altre tema.

Rafael Ninyoles, el 1992,⁹ va repassar amb detall alguns dels autors que havien

emprat arguments econòmics per mostrar la necessitat d'enfortir, de forma complementària, la llengua i la cultura, les relacions entre Catalunya i el País Valencià, gairebé sempre lligats a la concepció política unitarista dels Països Catalans. De vegades, s'empraven arguments de conveniència per complementaritat de les economies (com Romà Perpinyà als anys trenta), altres per identitat de problemes causats pel capitalisme salvatge (Carreras, Giral, Lluch i Roca, el 1976). Alguns per la semblança d'estructures econòmiques (Maluquer el 1963¹⁰ o Muntaner el 1979)... Però és ben difícil trobar anàlisis derivades de les possibles friccions.

Certament, en les últimes dècades, els perfils productius de Catalunya, el País Valencià i les Illes –però especialment els dos primers– s'han aproximat. La comparació de l'estructura del PIB ho podria demostrar, però ultra les xifres, és ben difícil negar un cert model productiu catalano-valencià (tot i que cada vegada més compartit amb altres regions i països) assentat en una posició perifèrica però connectada amb els grans eixos de desenvolupament europeus, pocs recursos naturals capaços de ser explotats, una agricultura intensiva, amb un component humà notable, un tipus de parcel·lació semblant i una productivitat alta amb relació a la mitjana espanyola. Pel que fa a altres sectors, cal considerar similituds en el procés industrialitzador on les PIMES i el capital endogen (amb algun illot multinacional) tenen un paper fonamental, uns sectors secundaris lligats a les manufactures i els productes de consum (amb reconversions fortes en sectors tradicionals com el tèxtil o el calcer), un sistema de comunicacions dibuixat sobre els vells camins, un sector

comercial urbà amb tradició, unes activitats turístiques de sol i platja, una vocació exportadora notable, un sector financer basat en les caixes d'estalvi, una gran importància de les ciutats com a motor econòmic d'un territori urbanitzat tot i que desequilibrat demogràficament, uns ports capdavaners en la Mediterrània occidental, unes fires comercials competitives i internacionalitzades, etc.

Però justament en aquesta modernització dels perfils econòmics de Catalunya i el País Valencià rau un factor de competència negligit. Uns perfils que s'assemblen no sols comparteixen característiques comunes, també tendeixen a una convergència competitiva. Però justament són aquests factors de competència, que grinyolen, de vegades obertament, d'altres somortament, quan es parla dels Països Catalans, els que poden oferir oportunitats de relançar ambdós territoris. Posem alguns exemples de competència: els ports, les infraestructures, les fires comercials, el turisme litoral i el paper de les ciutats-capitals en el nou context internacional cultural i polític. Aquests cinc elements –potser els més dinàmics i, junt amb l'exportació industrial, els més definidors del futur econòmic dels dos territoris–, avui són elements de competència entre València i Barcelona. Si analitzem la realitat actual d'aquests sectors, la cooperació i la col·laboració resten absents. Com ja vaig tenir oportunitat d'escriure, armadors i contenidors, fabricants i expositors, turistes i polítics i gestors econòmics tenen la descortesia de no reconèixer l'«homogeneïtat relativa d'àmbits històrics i econòmics» (Ninyoles, 1992) que representen els PPCC i busquen el port, la fira, el litoral o les ciutats més adients a les seues neces-

sitats. Les dues ciutats —els dos territoris—, per la manca de cooperació institucional i social, estimulen aquesta competència. Avui en dia, ningú no pot pensar seriosament que les fires internacionals de València i Barcelona estiguen disposades a cedir-se expositors o eliminar certàmens en benefici de l'altra, o que qualsevol dels dos ports no millore les condicions de l'altre o que per haver-hi Port Aventura no haja d'obrir-se Terra Mítica —en qualsevol cas, no per aquesta raó—, o que la ciutat de Barcelona cedira amablement la capitalitat cultural (el fòrum 2004) a València en cas de necessitat. En canvi, són aquests sectors els que, units i amb polítiques de col·laboració podrien fer de Catalunya i el País Valencià un nucli geoeconòmic de primera magnitud a Europa.

Fet i fet, hi ha dues lleis en la geopolítica que ens recorden la situació actual. La primera fou reconeguda ja per Herder, però fou sistematitzada per l'escola francesa de Geografia Humana (Bruhnes, Vallaux) i assenyala la importància de les zones de contacte com a motors de l'energia creadora econòmica, política i cultural dels pobles, fins al punt que tota acció geopolítica té un origen en una zona de diferenciació geogràfica, històrica o econòmica. És a dir, si és cert que dels camps de fricció han nascut tradicionalment els problemes i els enfrontaments, també ho és que podien nàixer, segons els geopolítics clàssics, les oportunitats de noves formulacions creadores en l'expressió política dels pobles. Doncs bé, si fem dels punts de competència entre les geoeconomies catalana i valenciana un «camp de tensió geopolítica», si elevem a un àmbit no físic —no cartogràfic, per dir-ho així—, la zona de contacte entre Catalunya i el País Va-

lencià, podrem fer de la fricció una oportunitat de progrés.

Una segona llei de la geopolítica ens ajuda en la nostra argumentació. Recordada pel mateix Jaume Vicens Vives a partir de la formulació feta per Toynbee, ens parla de la importància de la superació de l'adversitat com a forma de relançar un nucli geohistòric.¹¹ En altres paraules, la importància geohistòrica d'un nucli humà determinat es pot mesurar per haver estat capaç de donar respostes adients a un desafiament geogràfic o històric concret i per convertir l'esperó així suscitat en origen d'altres desafiaments, entrant d'aquesta forma en una espiral de creació positiva d'energies. Seguint Vicens Vives, el motor de la Història (en majúscula), no seria la lluita, el combat, el tots contra tots —aquest *leviatanesco aforismo* deia—, sinó la capacitat de l'esperit social per fer front als successius estímuls interns i externs que se li presenten, ja derivats del seu propi ésser, ja de les adversitats, pressions i penalitats que actuen sobre ell. Això mateix, aplicat al cas que ens ocupa voldria dir que serien justament aquells elements de competència negligits fins al moment en els estudis sobre les relacions entre Catalunya i el País Valencià, els que estarien a la base d'una superació de la fase de relacions actuals, prou escadusseres, i podrien representar els fonaments d'un relançament d'ambdós països en l'òrbita espanyola, mediterrània, europea i àdhuc mundial. En aquest sentit, allò que acostaria realment les dues comunitats i les diferenciaria envers altres serien els elements menys tractats en les anàlisis realitzades fins avui: els factors de competència. En resum, i parlant dels exemples ja descrits, en comptes de dos ports, no podria parlar-se d'un front por-

tuari valenciano-català? En comptes de dues fires, no podria parlar-se d'un pol comercial mediterrani amb dos subseus? En comptes de dos aeroports, no podríem parlar d'un espai aeroportuari connectat amb línies regionals o ferrocarrils ràpids? En comptes de dues ciutats, no podria parlar-se d'un C-2 (València i Barcelona), que hi reduïra a termes horaris quasi metropolitans la distància geogràfica? Podem parlar d'una futura col·laboració de les caixes dels dos països¹² o de les respectives agències de turisme? Permeteu-me la llicència: per a un turista japonès (o nord-americà o eu-ropeu), tant se val passar dues hores més en un còmode tren per a veure una exposició a Barcelona sobre Miró o Gaudí i a València, sobre Sorolla o la Llotja dels Mercaders.

Més enllà de l'anècdota, pense que no cal amagar els factors de competència. Ans al contrari, hem de fer d'ells la base de futures col·laboracions, tot i entenent tres coses. Primera: que la progressiva modernització de les economies «perifèriques» al nucli valenciano-català (Múrcia, Andalusia mediterrània, Aragó...) tendiran a equilibrar els perfils geoeconòmics de les regions de l'arc mediterrani espanyol fins a una certa homogeneïtat productiva,¹³ però que aquelles mai no podran competir amb Catalunya i el País Valencià en els sectors estratègics d'un terciari avançat (qüestió, doncs, de dimensió i tradició). Segona, que cal posar les friccions en el primer pla de les relacions entre aquests dos territoris, perquè altrament, la solidaritat interna, els lligams de llengua i cultura grinyolarien en cada assalt inesperat: els transvasaments d'aigua, les connexions d'alta velocitat, els ports i les fires... Són temes que, si no es tracten obertament, posarien en crisi dià-

ria la història dels nostres dos països. I tercera, que caldria resituar aquest discurs (col·laboracions bastides sobre friccions) en un joc fonamental d'escales. Els territoris s'encullen, els mercats s'engrandeixen i ja no són nacionals, la distància ja no és important, la solidaritat empresarial s'afebleix. I per això, caldria fer entendre que, en el joc internacional, l'escala és decisiva. És millor un front portuari que dos ports desconnectats i és millor pensar en un mercat mundial que en un de regional. De la grandesa de mires dels governants i dels gestors dels principals motors econòmics dels nostres països i d'una adequada visió geogràfica sobre diferents escales depèn el futur de les relacions entre Catalunya i el País Valencià. Estaran disposats a fer de l'adversitat, estímul? Estaran disposats a enfrontar-se a les lleis d'or de la geopolítica?

L'AGENDA «GEOPOLÍTICA» DELS PRÒXIMS ANYS EN LES RELACIONS VALÈNCIA-BARCELONA

Però, les argumentacions geopolítiques ens interessen per a coses més concretes. Al meu entendre, el present i el futur de les relacions entre València i Barcelona passen, entre altres, per qüestions purament geopolítiques. El economistes redescobreixen que «el territori, la geografia també compta», com ha dit fa poc Vicent Soler en aquestes mateixes planes, i proporciona alguns exemples per al cas valencià: les comunicacions i l'accessibilitat, la condició perifèrica, l'ordenació territorial, la gestió dels recursos naturals... Però n'hi ha més i, el que és més important,

arguments d'aquest tipus, observats des d'una perspectiva geopolítica, ens permetrien avançar un poc més. Perquè si els oblidem, estaríem dient, si fa no fa, que ja no hi ha factors d'interès estratègic en el món —en el nostre món més particular tampoc—, i això seria una falsedat. Com ha assenyalat Ignasi Ramonet, no és que haja desaparegut el concepte d'interès estratègic, és que s'ha redefinit. Els països no busquen ja l'ocupació territorial per la força de les armes, ja no cal controlar els recursos amb colònies, ni dominar amb bases militars pròpies els estrets marítims. Tot i que continuen algunes constants de la història (Turquia continua sent el fre, com ahir, a l'eixida de Rússia a la Mediterrània), ara els conceptes d'interès estratègic són uns altres.

En el debat sobre les relacions futures de Catalunya i el País Valencià apareixen alguns elements que podem definir d'interès estratègic, i que, per tant, conformen una agenda geopolítica de primera magnitud entre els dos territoris. Els clàssics —sempre els clàssics— ja dibuixaren l'agenda d'una geopolítica activa que continua sent interessant de conèixer. Friedrich Ratzel va fonamentar la seua visió sobre tres elements: l'estat, el moviment històric i el «sentit geogràfic» i això es materialitzava en una sèrie de temes,¹⁴ que continuen sent de gran actualitat: relacions entre els territoris i l'estat; el moviment històric de l'estat, la diferenciació geogràfica i els valors polítics; el creixement espacial de l'estat per concepcions, entre altres nacionals, i les interrelacions amb el medi ambient; la situació geogràfica i política; els espais polítics i la influència de la població i els transports; les fronteres, la seua naturalesa i desenvolupament; les franges costaneres;

l'àmbit dels rius i llacs i les formes del relleu i la constitució dels estats.

Aquests nou punts —llevat de l'últim, potser—, permetrien bastir una anàlisi geopolítica seriosa en el cas de les relacions que estudiem avui, i veuríem com la majoria d'afers que uneixen —i separen— Catalunya, el País Valencià i Espanya se situen en el centre o en l'òrbita d'aquesta llista. Sense cap afany exhaustiu, podem veure algunes materialitzacions dels nou punts anteriors.

1. El litoral, un factor tradicional en la geopolítica dels pobles. El País Valencià i Catalunya comparteixen una característica comuna: ser la façana occidental de la Mediterrània.¹⁵ Aquest fet geogràfic fa que tota una sèrie de factors hagen de ser presents en qualsevol agenda de converses polítiques, econòmiques i socials: el turisme de sol i platja, la conservació del litoral, la pesca i els recursos naturals, els ports i el transport marítim... I caldrà que el País Valencià i Catalunya perseveren en la seua política tradicional, que segueix la màxima geopolítica clàssica: «els nuclis geohistòrics tendeixen a eixamplar les seues respectives “andanes” litorals» (Vicens Vives *dixit*). Així, seria d'esperar que l'àrea d'influència respectiva s'eixamplara cap al sud (Múrcia) i cap al nord (més enllà del territori enyorat del Rosselló). La comunitat d'interessos és, pel que fa a la façana marítima, indiscutible, i una materialització bàsica seria un sistema de comunicacions meridiana ràpid i eficaç.

2. L'aigua dolça i, en relació amb ella, les relacions amb la vall de l'Ebre. El Pla Hidrològic ha reviscolat un fet que no és cap novetat: l'aigua com un factor estratègic en la conca mediterrània. Caldrà fer memòria i dir que ja al segle XVI, els infor-

mes dels enginyers militars sobre la defensa del regne de València recordaven a Felip II que qui dominara l'abastiment d'aigua dolça dominaria el territori. A hores d'ara, l'escenari ha canviat, però la importància de l'aigua roman inalterable. En aquest sentit, caldrà assenyalar també un fet geohistòric fonamental: la vall de l'Ebre ha estat d'antuvi un territori agermanat, políticament pròxim, fins al punt de pertànyer a una mateixa corona fins a principis del segle XVIII. Caldria recordar doncs que catalans, valencians i aragonesos venim d'una tradició política que hauria de servir per tenir la responsabilitat històrica d'entendre'ns sobre aquest fet tan important per a nosaltres. Si mirem els mapes del llibre de Vicens Vives de 1940, observarem el paper estratègic de la vall de l'Ebre en la història. Va ser la primera via que va seguir la corona de Castella per sortir a la Mediterrània allà pel segle XI, amb les expedicions d'Alfons VI i del Cid cap a Saragossa i València. Dos segles després, quan la corona d'Aragó hi va barrar el pas, Ferran III de Castella ho intenta pel sud, per les terres d'Alacant i Múrcia, des de «los escalonamientos del SE de la Meseta» (Vicens Vives: 1940: 93). La consideració de zona geopolítica inestable va passar així de la vall de l'Ebre a les terres de Múrcia, cruïlla història. Valga aquest fet per a demostrar la importància geoes-tratègica de la vall de l'Ebre –abans com a via de penetració, avui com a font d'abastiment i eix de desenvolupament i connexió amb les regions septentrionals del Cantàbric, una alternativa que els mateixos aragonesos semblen descurar–, i la necessitat que, una vegada més, les baralles i divergències es resolguen dins la família dels antics territoris de la corona (Múrcia

inclosa, un autèntic *país català frustrat*, com va assenyalar Rosselló). Tenim aqueixa tradició i l'hem de reivindicar. I és cert que hi ha tradicions contràries. Vicens Vives ens ho recorda amb el domini tradicional de la ciutat de Barcelona sobre l'Ebre.¹⁶ Hi ha encara alguna pervivència d'aquest fet en l'actitud catalana sobre els transvasaments? Bé, no cal buscar corrents «tel·lúrics» en aquest tema, però hem de ser conscients que, de vegades, sí que es poden fer servir argumentacions de base històrica que podrien fer trontollar acords necessaris. Quedem-nos en les qüestions positives: si Vicens Vives va destacar la importància de la conca hidrogràfica com a element d'unificació en geopolítica, no ens perdonaríem que catalans i valencians en férem ara un factor de disgregació. És oportú ara recordar el testimoni d'un valencianista històric. Duran i Tortajada escrivia el 1917, d'una forma tan premonitòria que encara avui ens commou:

Entre Catalunya i València, pobles germans per la història i la llengua, existia un irreductible divorci. L'Ebre, efectivament, constituïa sempre una poderosa fita que ens separava i les seues aigües, més que de les nobles terres aragoneses, baixaven tèrboles del Ministeri de la Governació.¹⁷

3. Les comunicacions i les rutes. Cal fer primer una distinció de manual. En Geografia Humana, interessen els transports i els sistemes de comunicació. En Geopolítica, interessen per dues raons: per les seues possibilitats creadores de formacions culturals i polítiques i pel seu paper en el manteniment i desenvolupament dels estats (Vicens Vives, 1960: 118). Sense anar més lluny, el País Valencià deu la

seua essència històrica a una marxa cap al sud, la dels cristians de Jaume I percorrent una ruta tradicional. Certament, en geopolítica la ruta ha estat un factor de primera magnitud. Fins a quin punt ha estat així que l'estat, com a construcció política, era definit per l'escola francesa per quatre factors: el sòl, la frontera, la capital i la ruta. Vicens Vives ens ho recorda: «la ruta no sólo conserva al estado [...], lo crea, lo estructura y lo reconstituye». Però més enllà d'aquesta argumentació, les vies de comunicació i els mitjans de transport adquireixen una importància fonamental en la societat moderna. Els trens d'alta velocitat, les connexions regionals, les autovies, alteren l'espai, esborren les distàncies i, amb elles, els obstacles. Però és impensable que la ruta s'ature quan es canvia de territori.

Quines són, doncs, les rutes estratègiques per a catalans i valencians? Ja n'hem parlat: la meridiana, la litoral és clara. Però a més, la geopolítica ens mostra l'experiència d'altres nacions. A diferència de Prússia, ni Catalunya ni el País Valencià no han sentit la pulsio d'un *Drang nach See*. Eren a la mar. Altres ho han hagut de fer, però, com ara el nucli geopolític castellà, avui representat per Madrid i els seus voltants. No és casualitat que un dels primers trens espanyols fóra el Madrid-Alacant. Però en aquest *Drang nach Osten* històric –també en el cas d'Alemanya, després de cercar la mar, sempre s'ha buscat els territoris de l'est–, no tot està finalitzat: hi ha, per exemple, l'autovia Madrid-València, però manca el TAV (qui hauria de pagar més d'acord amb les lleis històriques de la geopolítica?, a qui interessa històricament més aquesta via?). Se'ns dibuixa un futur doble: el nucli geopolític cata-

lano-valencià connectat amb l'interior castellà mitjançant dues vies: Catalunya per Saragossa –altra vegada la vall de l'Ebre, tan geoimportant per a Catalunya–, i el País Valencià, més al nord del passadís tradicional d'Almansa. El quadrilàter –o el trapezi–, està servit: Madrid-Saragossa-Barcelona-València,¹⁸ amb una via interna diagonal entre València i Aragó, molt important per a nosaltres, que permetria arribar a l'Ebre i a l'Atlàntic de forma directa. Si es fan les infraestructures necessàries, aquest serà el territori «útil» de l'Estat espanyol futur i, sobretot trobarà la seua potència màxima si serveix per articular prolongacions cap al nord i nord-oest (des del corredor de l'Ebre i, en aquest sentit, la importància de la diagonal valenciana), l'oest (des de Madrid), el nord (des de Barcelona) i el sud (des de València i Alacant). Un trapezi, doncs, amb prolongacions. I caldrà recordar ara una altra llei de la geopolítica, degudament reformada. Si tradicionalment «las tendencias geopolíticas de un Estado coincidien con su red exterior de comunicaciones» (Vicens Vives, 1960: 126), avui –més que mai–, caldrà dir que també, i sobretot, coincideixen amb la xarxa interior. Així s'explicaria, parlant de tot un poc, alguns «oblits» i «retards» pel que fa al sistema d'intercomunicacions del territori catalano-valencià.

4. La situació geohistòrica. Un altre element destacat per Vicens Vives ha estat sempre aquest: l'anàlisi de la situació d'un nucli geopolític en relació a unes coordenades temporals i espacials determinades. De totes les argumentacions possibles que s'encabeixen en aquest apartat, una se'ns mostra més adient i està relacionada amb el futur d'Espanya i d'Europa com a construcció política i la consegüent reordena-

ció de les seues fronteres. Per als vells geògrafs, la frontera era l'expressió de la vitalitat d'un estat i el límit de la cohesió creixent estatal. Allà, els estats lluien el seu armament, la policia passejava amb vistosos uniformes com més diferents dels seus veïns millor i grans cartells anunciaven al viatger que es parlava una altra llengua. Els diners propis no servien, les lleis eren diferents fins i tot per a un mateix crim —de vegades ni aquest existia—, i les mercaderies havien de ser examinades, més com un dret simbòlic del país receptor que com una mesura de protecció higienicosanitària o econòmica. Les fronteres eren l'orgull de les nacions, fins al punt que «la geopolítica alemana pretendia que la frontera política desprendia fuerzas vitales particulares» (Vicens Vives, 1960: 177). Com que el «cos» estatal creava la frontera, d'acord amb la vitalitat d'aquell, hom parlava de fronteres mortes, de fronteres vives, de fronteres de tensió... Aquesta concepció de la frontera ha canviat a Europa. Els estats esborren les seues divisions interiors i reforcen, en tot cas, l'exterior: la cohesió és —o es reivindica— europea i per tant cal canviar-hi la idea. Fet i fet, com tantes altres coses, no és que haja desaparegut la frontera, és que s'ha reconvertit. Avui —i podem suposar que demà—, les fronteres a Europa són (seran) *limes* regionals, que delimitaran, no petits estats, sinó allò que els clàssics geògrafs com Vidal de la Blache deien territoris, espais amb un *cadre de vie* semblant, a sobre dels quals, dins dels quals o pel mig dels quals podrà discórrer la frontera política departamental, regional, estatal o nacional. El gènere de vida, el marc regional, són conceptes de la vella escola possibilista de geografia que poden reviscolar avui,

degudament reinterpretats. El reconeixement de l'existència de marcs territorials semblants que formen «gèneres de vida» particulars (cultura, paisatge i formes de vida en relació a l'economia) es concebia en la geopolítica francesa com un element que no havia de traduir-se necessàriament en una plasmació espacial delimitada per fronteres. A diferència d'aquest pensament, la geopolítica alemanya —ens conta Vicens Vives—, s'entestava a estendre la frontera política a tots els espais de *cadres de vie* semblants, per pocs trets que compartiren: primer foren els territoris de l'idioma alemany, després, l'àrea de l'escriptura gòtica, més enllà la zona de caràcters llatins, ultra d'això, l'àrea de la casa de tipus francònic, el límit del calendari gregorià, els territoris on domina el dret germànic i per últim els països on l'idioma comercial alemany era vigent. Foren tots arguments que generals i geopolítics alemanys com Haushofer feren servir per justificar el particular *Drang nach Osten* germànic. Un paràgraf de Vicens Vives és revelador, i fins i tot molt modern, quan parla de Haushofer i la seua escola geopolítica:

Pero en lugar de sacar de su análisis las consecuencias de orden general que se imponían —o sea que en realidad no existen fronteras, sino zonas de mutua interpretación de las irradiaciones de los núcleos geohistóricos—, acumuló las deducciones de su estudio para prever gigantescas fronteras de expansión para su propio país.

Per tant, en aquesta disputa francoalemanya, la interpretació gal·la (a la qual se suma Vicens Vives) ens sembla més «moderna», doncs la frontera, d'existir, hauria perdut el seu caràcter de límit natural, de

«superstició cartogràfica» o de límit històric immutable i seria mòbil, canviant, adaptable.

I en aquesta situació de redefinició de fronteres –i del mateix concepte de frontera–, en quina situació resten Catalunya i el País Valencià? Quin és el *cadre de vie* a què *volen* pertànyer? Perquè és possible que els interesse –adjudicant, si això és possible, una unitat de volers a una comunitat plural d'éssers humans–, la creació d'un marc regional septentrional (des d'Alacant fins al Roine, recordem la importància de l'aigua), o potser s'inclinen per un nucli geopolític plenament hispànic, amb Aragó i Múrcia i amb les comarques més pròximes de províncies castellanen –que de fet ja estan integrades i molt en les economies valencianes, com ara Albacete. En qualsevol cas, el pitjor seria la fragmentació, la no alineació en cap *cadre de vie* –que avui ha d'incloure comportaments ètics i estructures econòmiques semblants–, i pitjor encara seria no voler ésser, no manifestar-se, no jugar cap paper en la construcció territorial de l'Europa futura. Els *cadres de vie* futurs de les regions europees reflectiran així una tradició, una forma de relacionar-se amb l'espai i amb la vida, una llengua i una voluntat de ser, de participar en aquell nucli geopolític que podrà contenir més d'una regió política, fins i tot, transestatal, qui ho dubta. I sense tornar a la necessitat d'establir cap més frontera real.

5. Reequilibri de poders. Dins d'aquestes coordenades geohistòriques de què parlem, observem també alguns canvis pel que fa a dos poders territorials importants a Espanya. Vicens Vives pensava que a molts estats del món, hom podia diferenciar dos centres de poder: el nucli geo-

històric –la «reserva» espiritual, el motor polític i ideològic d'un estat–, i l'*ecumene* estatal –el seu motor econòmic, el territori de major potencial. Per a ell, Itàlia era un camp perfecte d'explicació d'aquesta relació. Si el nucli geohistòric antic d'aquell estat fou Roma i el modern havia esdevingut el Piemont, l'*ecumene* estatal era Llombaria. I a Espanya? Cap a final dels anys cinquanta, Vicens Vives pensava, encertadament, que en aquell estat, encara repressor i tancat (això no ho deia), el nucli geohistòric era Castella i deixava caure que l'*ecumene* n'era Catalunya, però i avui? S'albira sense dubte una fase de reordenació dels papers. Madrid ja no és aquella ciutat de funcionaris de què es queixaven homes com Josep Pla. Però Catalunya tampoc no vol jugar sols a ser un motor econòmic i estètic d'Espanya. Una i altra potser aspiren a intercanviar els papers. La potència econòmica de Madrid i la seua regió metropolitana i l'aspiració d'alguns segments de la classe política catalana a aportar el seu ideari a la construcció d'un estat, si més no, federalitzador, fan que aquella diferenciació clàssica «nucli» (Castella)–«ecumene» (Catalunya) trontolle. I en aquest joc de noves relacions, on som –i serem– els valencians? Resumim una idea en una paraula: Alsàcia. Seria massa agosarat argumentar que podem ser l'Alsàcia hispànica? Potser sí. Vicens Vives volia mostrar amb aquest exemple tan didàctic, com un territori de frontera, disputat i causa de guerres i conflictes entre França i Alemanya podia esdevenir un espai d'enllaç entre els grups llatins i germànics d'una mateixa societat occidental. Pot el País Valencià, per les seues condicions internes –com ara la situació geogràfica o el bilingüisme, tot entenent que aquest mai no va

ser originari, sinó induït, però això és una altra història—, jugar un paper mitjancer o moderador entre concepcions geopolítiques distintes sobre el que ha de ser Espanya? Massa fàcil, estem d'acord, però no negarà el lector que pot ser un argument suggeridor, sobretot quan el País Valencià ja ha jugat —o li han fet jugar—, moviments difícils d'empassar per a molts en el tauler geopolític de l'Espanya democràtica. La Batalla de València —recordada, amb alguns matisos discutibles, per Pau Viciano en aquestes mateixes planes fa poc—, alguns articles de la Constitució de 1978 —com els que impedeixen les unions de comunitats autònomes— i la via valenciana cap a l'autonomia —recordem allò de l'article 143— no poden ser interpretats d'altra forma que com a intents per tal que el País Valencià no reforçara el camp de joc, l'equip, de les nacionalitats històriques en un moment en què es decidia un model d'estat. Com han recordat tants analistes de la qüestió històrica valenciana, no fou això geopolítica dura i pura? No fou això un joc d'escacs que decidia tantes coses en relació amb el poder i els territoris? Per què, doncs, no albirar per al País Valencià un futur més digne en el concert de les nacions d'Espanya?

6. La contigüïtat és determinant en els processos d'ordenació. Molt lligat a aquest cinquè punt, seria un últim que volem destacar. Per al geògraf Ratzel, tres eren els elements definitoris d'un estat: *Lage* (situació), *Raum* (espai) i *Grenze* (frontera). Dels tres, l'únic que sobreviu plenament en el nostre àmbit geopolític és l'espai. La frontera dels estats tendeix a la desaparició —si no volem ser tan optimistes, parlem sols de debilitament progressiu—, i la situació era un factor molt més important

fa uns anys que no avui, tot i que les perifèries de la perifèria europea patiran encara aquesta condició. L'espai, el *Raum*, és la peça central, però en un sentit diferent al tradicional. Avui, és preferible un *Guter Raum* (un bon espai) a un *Grosser Raum* (un espai gran, extens). L'ordenació del territori, la planificació dels usos i la preservació de zones naturals esdevindrà una peça central en el futur dels països. I si alguna cosa hem après dels últims anys és que aquests processos no poden ser enfocats de forma correcta a una escala local, ni tan sols regional. Les perspectives generals són necessàries i el riu de la Sénia (com tampoc el Segura o el Cabriel), no pot ser la frontera entre un territori que decideix destrossar el litoral i un altre que el protegeix. En aquest sentit, l'escala adequada d'anàlisi d'alguns problemes generals d'ordenació territorial ultrapassaria novament els límits regionals, a desgrat que altres problemes sí que puguin ser abordats en el marc autonòmic respectiu.

UNA CLOENDA GEO-I-POLÍTICA

En resum, com va intuir el 1960 Jaume Vicens Vives, potser la geopolítica com a ciència reste en un estat de dolça quietud, somoguda de tant en tant per les urgències dels conflictes mundials. Però els grans motius geopolítics continuen, adequadament metaformosats, regint i dirigint gran part de les relacions territorials, polítiques i geoeconòmiques de les regions, nacions, estats i organitzacions supraestats del món d'avui.

En el cas de València i Barcelona i, per extensió, del País Valencià i de Catalunya,

caldria explorar vies de relació distintes a les existents fins ara, que maldaren per superar la incomunicació actual sense subjectar tota relació territorial a criteris de geopolítica tradicional. ¿Podríem, doncs, pensar en la constitució d'un nucli geopolític estable, poderós i anivellat internament —recordem allò de la geometria de les relacions—, sense necessitat de retocs territorials ni establiment de noves fronteres, que domine o, si més no, que ofresca a les tendències de globalització econòmica, cultural i fins i tot ideològica, un pol de resistència i, ensem, d'atracció creixent? De la combinació entre resistència a les forces exteriors i col·laboració, entre autarquia i servilisme, i de fer de les friccions oportunitats, dependrà el futur del territori geopolític que hem tractat. No podem entrar al segle XXI armats encara amb argumentacions de la geopolítica dels anys vint i trenta. Espanya no pot pretendre ser la que va descriure Vicens Vives el 1940, i per això Castella no pot continuar aspirant a ser-ne la «reserva espiritual» —amb tot el que això comporta: de la defensa de la *ñ*, a l'Institut Cervantes o la reforma de la Història...—, però el nacionalisme valencià i català hauria també de deixar de pensar en termes de consideracions geopolítiques de l'Europa de Versalles: identificar necessàriament territoris amb llengües, voler establir fronteres com supersticions cartogràfiques, aspirar a la creació de nous estats quan maldem per dissoldre els que tenim, elevar l'espai a categoria absoluta i immutable, continuar amb la idea d'«insatisfacció» territorial..., la qual cosa no vol dir abdicar de la defensa d'una cultura i de la sobirania pròpia. Ans al contrari: l'Europa futura hauria de tenir la seua base en una federació de po-

bles, de *cadres de vie* més o menys formalitzats, que poden tenir o no en els actuals estats la seua representació (Espanya no és Alemanya i les nacionalitats i regions no tenen la veu dels *länder* en política exterior). Dit en altres paraules, caldrà buscar mecanismes nous per defensar i exercir el dret a l'autogovern, però aspirant a un horitzó geopolític distint del que va veure l'Europa d'entreguerres —una nació, un estat—, i fins i tot l'Europa posterior a la caiguda del mur de Berlín, un episodi —pel que fa a algunes nacionalitats—, pendent des d'aquelles dècades.

Fet i fet, per finalitzar farem servir un altre dels conceptes clàssics de la geopolítica, als quals era tan afeccionat Vicens Vives (1961: 68): el de *Raumordnung*, que podem traduir per ordenació del territori i dels recursos, però que també podria tenir el sentit de «reparcel·lament geopolític», de «reordenament espacial». I caldrà preguntar-se, a la vista de tot açò que hem dit, quin serà el *Raumordnung* futur de Catalunya i el País Valencià, quin serà el reordenament de les relacions geopolítiques i de les forces geoeconòmiques dels dos territoris en un futur no massa llunyà. En qualsevol cas, cal continuar pensant-hi. En el recent llibre que recull la relació epistolar entre Joan Fuster i Ernest Martínez Ferrando, Vicent Alonso (1999: 39) comenta l'actitud d'aquest darrer prohom enfront el «gruix d'ironia» del pensador suecà. I assenyala:

Si ho subratlle és només perquè hi veig alguna cosa més, com un intent de portar també aquesta voluntat conciliadora al terreny de les relacions entre València i Barcelona, com la insinuació d'una concepció del valencianisme que fóra capaç de

fer compatible el catalanisme, el reconeixement dels lligams amb la resta dels territoris de parla catalana, amb una mirada no tan autocrítica envers el que és estrictament valencià.

Doncs això mateix, però aplicat al territori, és el que pense. □

1. Testimoni recollit per A. Martí en l'article «Diaris de dia, diaris de nit. Madrid segons Josep Pla», dins *Barcelona-Madrid, 1898-1998. Sintopies i distàncies*. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, 1997.
2. Joan Fuster a *Nosaltres els valencians*, p. 135, 2a edició, Edicions 62, 1964.
3. Carta de Joan Fuster a Josep Pla, del 13 d'abril de 1962, en el llibre *Joan Fuster. Correspondència*, vol I, p. 126, editat per Tres i Quatre el 1997.
4. Junt amb tot açò, hi ha un tema que uneix geopolítica, ideologia i, en el nostre cas, els Països Catalans i que apuntam ací només com una senzilla hipòtesi a comprovar (o rebutjar): la importància que en la construcció de les teories unitaristes dels Països Catalans van tenir argumentacions geopolítiques europees clàssiques dels anys 20 i 30 del segle XX. És un tema a estudiar, però constatem certa semblança que analitzarem més detingudament en altre moment.
5. Es tracta de *España. Geopolítica del Estado y del Imperio*, editat per Yunque, a Barcelona, el 1940 i *Tratado general de Geopolítica*, la primera edició del qual és del 1950, però que nosaltres hem treballat a partir de la segona reimpressió per l'editorial Vicens Vives el 1961.
6. Carreras, C. «Una introducció al debat des de la Geografia», dins del llibre col·lectiu *Balears, catalans i valencians. Reflexions encara sobre els Països Catalans*, editat per Enciclopèdia Catalana el 1999.
7. En la conclusió d'aquesta obra col·lectiva publicada per l'Estel en dos volums, s'afirma: «Descomptant algunes excepcions —poques i encara amb problemes greus propis del context general— pot dir-se que no hi ha al País Valencià una indústria digna d'aquest nom».
8. «La vocación agrícola —es decir, la posesión de un título de propiedad sobre una extensión de tierra— resulta ser una vocación universal. La escena, que puede ser frecuente y típica de un país industrializado de la persona que pide consejo al apoderado de un

banco o de una caja de ahorros sobre qué valores o títulos mobiliarios ha de adquirir para colocar su dinero, es sustituida habitualmente en el País Valencià no por la persona que visita a un corredor de fincas y adquiere unas hanegadas de huerto». Són paraules d'Emili Giralt en l'article «Problemas históricos de la industrialización valenciana», dins l'especial que la revista *Estudios Geográficos* va dedicar a la «región valenciana» el 1968, amb el número doble 112-113.

9. *El País Valencià a l'eix mediterrani*. L'Eixam, València, 1992.
10. Poc després que Maluquer publicara el seu treball el 1963, Giralt el 1968 afirmava tot el contrari. Si el primer no dubtava a afirmar que «el conjunt dels Països Catalans presenta una remarcable homogeneïtat econòmica i social...» (p. 11) o que «l'estructura econòmica de les diverses regions catalanes no tendeix pas a la complementarietat, sinó a la identitat o semblança» (p. 113), Giralt, com hem vist, atribuïa a l'economia valenciana un component agrari diferenciador.
11. Toynbee havia propugnat una llei geopolítica que, seguint Vicens Vives (1961: 94), deia: «L'estímul més efectiu és el que es troba entre la manca i l'excés d'adversitat». No deixa de copsar que aquesta llei s'aplicara al pensament valencianista dels anys trenta d'una forma, si fa no fa, quasi automàtica. Tan sols cal llegir el paràgraf transcrit per Pérez Moragón (1983: 61): «València apareix ara com ara en la seua màxima decadència nacional aguditzada per les seues desfavorables condicions geogràfiques, entre les quals comptem paradoxalment la seua exuberant riquesa material». *Acció Cultural Valenciana*. «La plaça política», 20 de març de 1931. La percepció que el País Valencià llangueix inactiu —políticament i culturalment—, entre la dolçor d'unes condicions geogràfiques naturals excepcionals és, doncs, una llei geopolítica clàssica.
12. El 1999, els territoris no valencians on Bancaixa i la CAM tenien més oficines era la resta de països de llengua catalana, per davant de la potent comunitat de Madrid. La CAM té més sucursals a Barcelona (37) que no a Castelló (28), per exemple. Per la seua part, un 8 % de les sucursals de Caixa Catalunya estaven al País Valencià i un 7,5 % de La Caixa. Aquests percentatges són els més alts de les caixes espanyoles que operen al País Valencià.
13. Aquesta idea ja havia estat enunciat el 1976 per Carreras, Giralt, Lluch i Roca, però confiaven a la indústria i el turisme el paper que tenen els serveis a hores d'ara. Així, deien: «...amb l'augment del grau

- de desenvolupament industrial (i turístic) han crescut les relacions existents entre la mediterrània catalana i, per tant, de les zones més desenvolupades dels Països Catalans, però cal tenir en compte que en alguns casos ha quedat també desdibuixada la frontera econòmica d'aquests Països amb algun dels de la resta de l'Estat» (p. 105), a «Nació i regió als Països Catalans: economia política, estructures territorials i ideològiques», dins *Debat sobre els Països Catalans. Ponències i comunicacions de les Jornades*. Curial Eds. Catalanes, Barcelona, 1977.
14. Aquests punts han estat citats per López Trigal i Benito del Pozo com constitutius de la *Politische Geographie* ratzeliana en un recent llibre: *Geografía Política*, Cátedra, Madrid, 1999, p. 32.
 15. Romà Perpinyà, el 1932, ja parlava de la franja costanera com un d'aquells rius centreeuropeus o nord-americans, en la riba dels quals havia de créixer la riquesa de Catalunya i el País Valencià.
 16. «En la antigua Corona de Aragón, Barcelona dominó el curso del Ebro, por donde afluyó al Mediterráneo el trigo de la cuenca aragonesa, adquiriendo la baronía de Flix, situada a la salida de la última garganta por la que atraviesa aquel río. Ni las más tentadoras ofertas reales hicieron desistir a la poderosa ciudad mediterránea de abandonar aquel reducto esencial de su predominio económico en la Corona aragonesa» (Vicens Vives, 1961).
 17. Citat per Pérez Moragón (1983: 65).
 18. Caldrà doncs, bandejar argumentacions simplistes, però plenament entenedores en el context històric, econòmic i polític dels anys trenta del segle XX en què es formularen, com les què mostren les paraules d'Artur Peruchó: «València té oberts, davant seu, dos camins: l'un d'ells travessa l'horta de tarongers florits i va a perdre's en l'estepa castellana; l'altre, segueix la línia lluminosa de la costa i s'enfila pels Pirineus» (citat per Pérez Moragón, 1983: 72). L'adjectivació i el recurs a figures geogràfiques és tot un discurs.

BIBLIOGRAFIA

- ALONSO, V. (1999): Introducció a *J. Fuster Correspondència*, vol. 3. *Ernest Martínez Ferrando*, Tres i Quatre, València.
- CARRERAS, C. (1999): *Balears, catalans i valencians. Reflexions encara sobre els Països Catalans*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- NINYOLÉS, R. L. (1992): *El País Valencià a l'eix mediterrani*, L'Eixam, València.
- PÉREZ MORAGÓN, F. (1983): «El valencianisme i el fet dels Països Catalans (1930-1936)», *L'Espill* 19 (primera època).
- VICENS VIVES, J. (1940): *España. Geopolítica del Estado y del Imperio*, Yunque, Barcelona.
- (1960, 1a ed., 1957): *Aproximación a la Historia de España*, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- (1961): *Tratado general de Geopolítica* (1a ed., 1950), Vicens Vives, Barcelona.